

Paramisar – za historií českých a slovenských Romů / Paramisar – Through the History of Czech and Slovak Roma¹

Klara Kohoutová

Abstrakt

V současnosti ve veřejném prostoru obrovskou rychlostí přibývají místa paměti. Znamená to, že se dnes zabýváme intenzivněji minulostí? Jsme vůbec připraveni s takovým rozsáhlým množstvím informací pracovat? Významné historické události se připomínají různými formami, a právě o nich je projekt *Společensko-vedného ústavu CSPV SAV, Etnicky kódovaná místa paměti ve veřejném prostoru*, financovaný Fondem na podporu kultury národnostních menšin (Kultminor), který se skončil před pár měsíci. Projekt se zaměřuje na podoby a vizualizace romských míst paměti a jejich připomínání ve veřejném prostoru. Cílem projektu je zviditelnit romská místa paměti, stejně jako i zaznamenat unikátní příběhy narátorů.

Abstract

Currently, the number of sites of memory in public space is increasing rapidly. Does this mean that we are dealing more intensively with the past today? Are we even ready to work with such a vast amount of information? Significant historical events are commemorated in various forms, and that is what the project *Sites of Memory with Ethnic Motive in Public Space* is about. The project is financed by the Fund for the Support of Culture of National Minorities (Kultminor), which ended a few months ago. The project focuses on the forms and visualizations of Roma sites of memory and their remembrance in public space. The aim of the project is to make Roma sites of memory visible, as well as to record unique stories of narrators.

Klíčová slova: Romská místa paměti, oral history, Paramisar, Romové, romská historie.

Key words: Roma sites of memory, oral history, Paramisar, Roma people, Roma history.

¹ Studie je výstupem projektu KULTMINOR č. 19-170-02166 - Etnicky kódovaná místa paměti ve veřejném prostoru.

Úvod

Spoločenskovedný ústav CSPV SAV se sídlím v Košicích má dlouholetou tradici ve výzkumu historie Romů. Ve druhé polovině 80. let začal vědecký výzkum zaměřený na v dobové terminologii označovanou cikánskou rodinu. Těsně před sametovou revolucí v lednu 1989 vstoupil do platnosti nový organizační řád, díky kterému vznikla oddělení. Jedno z nich se právě věnovalo výzkumu cikánské rodiny. Významnou osobou, která se zabývala výzkumem Romů, byla historička Anna Jurová.² Nejen na její výzkumy, ale i na nová témata, metodologii a přístupy, tedy na romskou historii a s ní spojené fenomény, dnes navazuje historik Ondrej Ficeri³ a orální historička Klara Kohoutová.

Projekt *Etnicky kódovaná místa paměti ve veřejném prostoru* vznikl z potřeby zaplnění bílého místa ve slovenské historiografii. Problematika míst paměti ve veřejném prostoru je v posledních letech jedním z klíčových témat nejen mezi laickou veřejností, ale i v odborných kruzích. Místa paměti jsou velice úzce propojena s politikou, která má na ně vliv. Politické změny, kterými si Československo během 20. století prošlo, výrazně ovlivnily vznik těchto míst. Transformace politických a administrativních struktur vedla ke změnám mechanismů financování a demokratizaci procesu rozhodování. Mezi lety 1948–1989 bylo stavění míst paměti plně v rukou komunistické strany.⁴ Dnes je situace odlišná. Rozhodnutí o vzniku nového místa je v kompetenci městských a obecních samospráv, organizací či jednotlivců. V průběhu komunistického režimu nevznikalo na našem území velké množství romských míst paměti. Prioritou režimu bylo minoritu asimilovat. Přesto se však v místech utrpení přeživší a rodinní příslušníci spontánně setkávali a připomínali si své blízké (např. Lety u Písku, Hodonín u Kunštátu či Dubnice nad Váhem). Historii pietních akcí na těchto místech můžeme hledat v těsně poválečném období.

Po sametové revoluci jsme svědky nárůstu vzniku či znovu vzniku romských míst paměti ve veřejném prostoru. Transformace společnosti, která přišla po roce 1989, s sebou také přinesla manipulaci s monumenty, ke kterým náleží i hmotná

² KUMANOVÁ, Zuzana – MANN, Arne B. – RUSNÁKOVÁ, Jurina (eds.). *Rómska encyklopédia Romano kher*. [Online] Dostupné z URL: <<http://amariluma.romanokher.sk/encyclopedia/jurova-anna-phdr-csc/?fbclid=IwAR3yzcC61DluduFH8QleFu4SzP05PhjIwj16-u3ADzS6RhnRmsMOhmAwJp>> [Cit. 2020-10-01].

³ Vedoucí projektu VEGA *Luník IX - dejiny, súčasnosť a perspektívy rómskeho sídliska*. Více viz [Online] Dostupné z URL: <<https://www.svusav.sk/project/vega-2-0084-19-lunik-ix-dejiny-sucasnost-a-perspektivy-romskeho-sidliska/>> [Cit. 2020-09-29]. FICERI, Ondrej. Technokratická typológia rómskej rodiny v Košiciach a jej vplyv na výstavbu sídliska Luník IX. In BERNASOVSKÝ, Ivan – MUŠINKA, Alexander. *Prešovské Romincencie II. Rómovia – rodina – príbuzenstvo*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2020, s. 40–52.

⁴ LIPTÁK, Eubomír. Monuments of political changes and political changes of monuments. In KOLLAR, Miro (ed.). *Scepticism and hope: sixteen contemporary Slovak essays*. Bratislava: Kalligram, 1999, s. 138–139.

místa paměti. Veřejní činitelé je mohou využívat k manipulaci za účelem přepisování historie skupin a vytváření nového obrazu o nich.⁵ „*V tejto súvislosti je potrebné povedať, že politika sa snaží zmocniť nie samotnej histórie, ale jej interpretácie, či lepšie povedané inštrumentalizácie. Dejiny sa používajú ako nástroj vo vnútroštátnych i medzištátnych sporoch. Zbraňami sa stávajú práve prvky (miesta) historickej pamäti – pamätníky, sochy, busty, okolnosti a komemorácie historických udalostí dávno minulých aj časovo blízkych.*“⁶ Některá místa paměti se mohou stát předmětem politických diskuzí nejen na místní úrovni. U etnický kódovaných míst paměti se častokrát setkáváme také s jejich zasazením do etnického schématu. Otázkou zůstává, proč tyto hmotné památky poutají tolik pozornosti, a proč v mnohých případech vyvolávají kontroverze? Slovenský historik Lubomír Lipták v jedné ze svých studií uvádí, že potenciál pomníků je v symbolickém odkazu, konkrétněji v jejich funkci šíření reprezentací.⁷ Místa paměti se staví kvůli tomu, aby připomínala významné historické události či osobnosti. Přičemž různé skupiny mohou interpretovat význam těchto míst odlišně a využít je k šíření hodnot a interpretaci minulosti.

Romové a paměť

Romové jsou největší etnickou menšinou žijící na území Evropské unie. Navzdory tomu chybí oficiální statistické údaje o základních sociodemografických ukazatelích, poněvadž údaje na úrovni Evropské unie nejsou členěny dle etnického původu.⁸ Potřeba uchování vlastní kultury a historie ve veřejném prostoru byla Romům po dlouhou dobu cizí. „*Romové se nezajímali o zapisování a čtení, jejich doménou je vyprávění příběhů u ohně. Jejich přístup k historii je zkrátka jiný.*“⁹ Současné ani postoj majority k připomínání si romské minulosti nebyl v minulosti nikterak příznivý. Dnes se situace zlepšuje. „*S paměti a vzpomínkami je to vždy těžké. Nejsou vidět, dají se jen špatně porovnávat, přesto máme potřebu je vyjádřit a sdílet. K tomu by měly sloužit památníky a pomníky.*“¹⁰

⁵ Na Slovensku docházelo k takovému zneužívání u maďarských míst paměti. Zmíníme například jezdeckou sochu krále Štefana v Komárně odhalenou v roce 2009, která se stala terčem „bojů“ mezi Slováky a Maďary a vedla k velké mediální aféře. Slovensko-maďarské vztahy se zhoršily v roce 2006 poté, co byla vytvořena vláda, jejíž součástí se stala Slovenská národní strana (SNS), jejíž předseda se několikrát negativně vyjádřil na maďarskou adresu. V tomto společenském klimatu byla odhalena výše zmíněná socha.

⁶ ŠUTAJ, Štefan. János Esterházy – problém výskumu slovenských a maďarských historiků. In *Človek a spoločnosť*, roč. 15, č. 4, 2012, s. 66.

⁷ LIPTÁK, Lubomír. Monuments of political changes and political changes of monuments, s. 112.

⁸ Pověštinou se vychází z dat *European Roma Rights Centre*, který uvádí, že v Evropě žije mezi 6 749 500 až 8 591 000. Celkový počet ve světě se odhaduje na 12 až 15 milionů Romů. Data jsou z roku 2003.

⁹ OCKNET, Martin. Musíme konečně přijmout Romy jako Evropany, říká polská spisovatelka Ostalowska. [Online] Dostupné z URL: <<https://wave.rozhlas.cz/musime-konecne-prijmout-romy-jako-evropany-rika-polska-spisovatelka-ostalowska-5188410>> [Cit. 2020-08-01]

¹⁰ BARTLOVÁ, Anežka. Romové a paměť. [Online] Dostupné z URL: <<http://artalk.cz/2013/06/13/>>

V uplynulých třech desetiletích vzniklo v českém a slovenském prostoru mnoho romských míst. Většina těchto míst se vztahuje k tragickým událostem romského holocaustu během druhé světové války. „*V románčine sa holokaust nazýva Baro Porrajmos, čiže veľké pohltienie ľudských životov. Porrajmos je škaredé slovo a dobre vystihuje najotrásnejšie obdobie dejín Rómov. Znamená aj znásilnenie či zizanie, ako výraz šoku či hrôzy. Niektorí ľudia sa ho neodvážia vysloviť nahlas.*“¹¹ Výzkumný projekt vycházel z předpokladu, že velké množství romským míst paměti na území bývalého Československa se bude vztahovat právě k období druhé světové války a k diskriminaci s ní spojenou. Což výsledky výzkumu potvrzují. Mimoto Romové žijící před válkou na území Československa byli během ní roztroušeni do několika částí, které následně více či méně dobrovolně spadaly do sféry nacistického vlivu.¹²

Romové měli po dlouhou dobu obtíže s konceptualizací vlastního válečného utrpení.¹³ Až donedávna chyběly ve veřejném prostoru historické knihy na toto téma, respektive jejich počet byl velmi nízký, což souviselo i s nízkým zájmem o ně. Romové byli po dlouhou dobu mimo formální vzdělání, nezúčastňovali se veřejných diskuzí a neměli svoje zastoupení mezi politickými představiteli. Nesmíme také zapomínat na to, že Romové netvoří homogenní skupinu a jejich historické zkušenosti jsou odlišné. Všechny výše uvedené faktory přispěly k tomu, že pro velkou část Romů bylo obtížné najít správná slova k vyjádření svého osudu během druhé světové války a uvědomit si, že podobně trpěli i členové jiných romských skupin.¹⁴

Romská místa paměti na území České republiky a Slovenské republiky nejsou geograficky celistvě koncentrována, nýbrž roztroušená po obou koutech

romove-a-pamet/> [Cit. 2019-12-12]

¹¹ KUMANOVÁ, Zuzana. Amen o Roma. In *Rómské listy*, č. 1, 2015, s. 3.

¹² Část Romů zůstala v okleštěném Protektorátu Čechy a Morava, další část Romů se ocitla ve Slovenském státě (od 21. června 1939 ve Slovenské republice) a část jihoslovenských Romů se po Vídeňské arbitráži ocitla pod Maďarskem. V každém výše uvedeném státě platily jiné zákony, přesto však byly v těchto státních útvarcích budovány pracovní a sběrné tábory (Lety u Písku, Dubnice nad Váhem či Komárno). Někteří Romové byli transportováni přímo do nacistických koncentračních táborů na území Německa, Rakouska a Polska. Největší tzv. cikánský tábor se nacházel na území Polska, jednalo se o Osvětim II. – Březinku.

¹³ „*Once the discourse was established, however, it became the frame of the narratives that describe the Jewish suffering and focused on its uniqueness, unprecedented character and incommensurability with the suffering of other victims of the war. That led to the view that the extermination of the Jews finds...no parallel with the persecutions of the other groups by the Nazis... Even if the Holocaust scholars were initially by and large reluctant to grant Romanies the status of being Holocaust victims, it must be noted that the scholars who studies the Romanies did not push too hard.*“ KAPRALSKI, Slawomir. The holocaust in the memory of Roma. From Trauma to imagined community? In STILLMA, Larry – JOHANSON, Graeme. *Constructing and sharing memory. Community informatics, identity and empowerment*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007, s. 2–3.

¹⁴ Vice viz KAPRALSKI, Slawomir. The genocide of Roma and Sinti. Their political movement from the perspective of social trauma theory. In *S.I.M.O.N – Shoah: intervention, methods, documentation*, roč. 2, č. 1, 2015.

zemí. Tato místa paměti jsou důležitá nejen pro romskou minoritu, jelikož se odkazují k minulosti, možnému vyrovnání se s ní, ale taktéž poukazují na vztah mezi majoritou a minoritou v souvislosti s romskou minulostí a jejím prezentováním ve veřejném prostoru. Nemožnost seberealizace v čase komunistického režimu, mimo krátké uvolnění okolo Pražského jara, vyvolala veřejný zájem o romská místa paměti po roce 1989 i ze strany majority. „*Do určité míry jsme svědky procesu, který v západoevropském a severoamerickém prostředí započal již před více než padesáti lety a vrcholil v devadesátých letech 20. století.*“¹⁵

Otázkou romských míst paměti se zabývaly a dodnes zabývají vlády.¹⁶ Změna ve vnímání problematiky romských míst paměti ze strany majority (ať už se jedná o jejich zachování, vystavení připomínky apod.) je viditelná. I když v porovnání s jinými západoevropskými zeměmi nemá romský holocaust v českém a slovenském prostoru dostatečné místo.¹⁷ Téma romského holocaustu je přitom od 80. let minulého století veřejným tématem na Západě a velkou měrou se o jeho zviditelnění přičinili američtí a němečtí Romové. V českém a slovenském prostředí začala potřeba zaplnění bílých míst v souvislosti s romským holocaustem rezonovat až v posledních dvaceti letech.¹⁸ Do té doby se jednalo o téma více méně tabuizované. Ani v čase, kdy již společenské a humanitní vědy pracovaly se vzpomínkovým materiálem, nebylo přípustné zpovídat Romů a brát jejich vzpomínky jako relevantní zdroj poznání. Otázka pronásledování Romů za druhé světové války, jejich segregace a odsuny do táborů na etnickém principu zůstávaly i nadále nedostupné. Až v čase formujícího se demokratického systému se v Československu začal utvářet prostor pro zaplňování tohoto bílého místa v dějinách Romů, i když ne stejnou měrou v obou částech federace.

¹⁵ HES, Milan. *Promluvili o zlu*. Praha : Epoque, 2013, s. 9.

¹⁶ Typickým příkladem jsou Lety u Písku, místo tzv. cikánského rodinného tábora, který vznikl během druhé světové války k internaci Romů. V oněch místech byl v 70. letech 20. století zřízen velkokapacitní vepřín. Každým rokem na Mezinárodní den obětí romského holocaustu (2. srpna) se romští aktivisté proti tomuto faktu bouřili a snažili se donutit vlády České republiky, aby v této kauze podnikly určité kroky. Vlády se problematikou zabývaly spíše okrajově. Až v roce 2016 schválila vláda Bohuslava Sobotky návrh na ukončení provozu prasečí velkovýroby. Během roku 2017 se jednalo o výkupu vepřína, v srpnu byla odsouhlasena koupě objektu, jeho následná demolice a vybudování památníku. Dne 23. listopadu 2017 byla definitivně podepsána smlouva o odkupu. Chov vepřů byl skončen v březnu 2018. O odkupu objektu a vybudování pietního místa paměti se hovořilo více než dvě dekády (o vybudování památníku se začalo hovořit už v roce 1995).

¹⁷ Německý pohled na romský holocaust vyjádřil mimo jiné ve svém postoji tehdejší německý prezident Roman Herzog, který v roce 1997 prohlásil, že zločin, který byl na Romech během druhé světové války spáchán, je srovnatelný se zlem spáchaným na Židech. V roce 1992 bylo odsouhlaseno vybudování památníku obětem romského holocaustu. Následně došlo k jednáním ohledně místa. Od roku 2007 stojí v Berlíně vedle budovy říšského sněmu pomník, jež je tichou připomínkou Romů, jejichž život skončil v některém z koncentračních táborů. Kolem pomníku jsou rozmístěné kvádry s názvy všech koncentračních táborů, kde bylo během druhé světové války internováno romské obyvatelstvo (jsou tam i dva české cikánské rodinné tábory Lety u Písku a Hodonín u Kunštátu).

¹⁸ Blíže viz KUMANOVÁ, Zuzana. Amen o Roma, s. 4.

Romská místa paměti v českém a slovenském veřejném prostoru

Romská místa paměti byla součástí československého veřejného prostoru již před rokem 1989, avšak povětšinou neoficiálně. Jednalo se převážně o aktivity jednotlivců. Jejich boom zapříčinila právě změna společensko-politického rámce země. Pád komunistického režimu v Československu otevřel cestu k emancipačnímu procesu Romů. *„Snahou každého národno-emancipačného procesu je byť tvorcom svojej vlastnej histórie, teda byť jej subjektom a rozhodovať o tom, ktoré udalosti a akým spôsobom budú interpretované. Hovoriť svoj vlastný príbeh. Použiť vlastný „kultúrny filter“, ktorý by zohľadnil nielen zaznamenané fakty, ale ukázal by ich v širšom kontexte sociálnom, kultúrnom, s ohľadom na hierarchickú štruktúru spoločnosti ap. Vo vzťahu k dejinám Rómov je tu však rozsiahly, zatiaľ nevyplnený priestor, ktorý nepochybne ovplyvňuje špecifické postavenie Rómov ako národa a ich vnímanie ako súčasti európskeho spoločenstva.„Cigánom sa nepriznávajú dejiny, ktoré by ich legitimizovali,“ tvrdí Beck.*¹⁹

Během předešlých třiceti let vzniklo (popřípadě znovu vzniklo, či bylo označeno) množství romských míst. Valná většina romských míst v České republice a na Slovensku se odkazuje k tragickým událostem druhé světové války. Na Slovensku se dlouhodobě věnuje problematice romského holocaustu občanské sdružení *In minorita* v rámci projektu *Ma bisteren!* V České republice pak *Muzeum romské kultury* a *Výbor na odškodnění romského holocaustu*.

Místa, která se vztahují k romské historii, nejsou geograficky koncentrována na jednu lokalitu, nýbrž jsou rozeseta po celém území. Místa paměti vztahující se k tragickým událostem druhé světové války jsou vystavěna v místech utrpení (v areálech táborů, v místech (hromadného) popravišť apod.). Tato místa paměti nejsou důležitá jen pro romskou menšinu, ale i majoritu, protože odkazují k minulosti a k možnému vyrovnání se s ní. Taktéž poukazují na vztah mezi majoritou a minoritou v souvislosti s romskou minulostí a jejím prezentováním ve veřejném prostoru.

Pozornost ze strany majority je viditelná v obou republikách. Na Slovensku je zájem minority pro vlastní místa paměti menší v porovnání s Českou republikou, kde právě samotní Romové iniciují vznik nových míst (případně označují místa, znovu osazují desky apod.).

*„Dôvodov je určite niekoľko. Jedným z nich je tak, ako to povedal Arne (Arne B. Mann – pozn. autorky), preživší sa s tým museli vyrovnat' a museli tam ostať žiť. Druhý dôvod je, že často sú to veľmi chudobné komunity, ktoré potrebujú prežiť. Potrebujú sa sústrediť na prežitie a nemajú čas a chuť zaoberať sa nejakou históriou a nejakými perzekúciami a ústrkami a nejaký zavraždením niekoho, to je mimo ich zorného uhla. Je to o prežití a o nájdení si vlastného miesta vo svete.*²⁰

¹⁹ MOJŽIŠOVÁ, Kristína. *Rómovia 30. rokov po...* Košice: Rozhlas a televízia Slovenska (RTVS), s. 359.

²⁰ Rozhovor se Zuzanou Kumanovou, dne 29. ledna 2018 v Bratislavě. Přepis rozhovoru uložen

Romský holocaust byl po dlouhou dobu tématem tabuizovaným. Navíc i Romové se snažili na tragické události zapomenout a nepředávat je ve svých vzpomínkách potomkům. Po pádu komunistického režimu, a zároveň ještě v čase federativní republiky, byla větší pozornost věnována osudům českých Romů během druhé světové války. To bylo zapříčiněno několika faktory. Zaprvé holocaust Romů na českém území znamenal vyhlazení téměř veškeré romské populace. Zadruhé vzdělanostní úroveň byla ještě začátkem 90. let rozdílná v české a slovenské části federace. S tím souvisí i poslední faktor, a to, že v českém prostředí již před rokem 1989 vznikaly publikace týkající se Romů a jejich historie (především pak z pera dnes již zesnulého historika Ctibora Nečase).

První romský památník odkazující k tragickým událostem druhé světové války, byl vystaven v Osvětimi před vstupem do koncentračního tábora v 60. letech minulého století. Iničiátoři toho památníku byli čeští Romové.

„Pripomínanie zo strany českých preživších bolo akosi viac podporené. Prvý pamätníček v rómskej časti Osvienčimu postavili Česi z Moravy. Pripomínanie rómskeho holokaustu bolo zo strany českých preživších viac podporené. Pamätník tam osadil Zväz Cigánov-Rómov v šesťdesiatom ôsmom alebo deviatom roku. Nachádza sa v Osvienčime – Brezinke, za centrálnym pamätníkom. Je zázrak, že sa to podarilo v tej dobe osadiť, zaslúžila sa o to rodina Danihelovcov, bolo to vtedy niečo výnimočné, ich potreba pripomínania bola asi veľmi silná.“²¹

Co se týká slovenského prostředí, tak první a na dlouhou dobu jedinou aktivitou týkající se připomínání si romské minulosti ve veřejném prostoru byl pietní akt v Dúbravách. „V porovnaní s Českou republikou, kde už v roku 1995 bol odhalený prvý pamätník na mieste zaisťovacieho tábora v Letech u Písku, u nás k podobnému aktu došlo až o desať rokov neskôr. Toľko rokov potrebovala slovenská spoločnosť, aby dospela k potrebe morálneho gesta.“²² Ještě v polovině 90. letech na Slovensku přetrvával názor, že během období Slovenského státu (od 21. června 1939 využíváno až do zániku v roce 1945 označení Slovenská republika) nebyli Romové perzekuováni, respektive že na nich nebyla uplatňována diskriminace z rasových důvodů. A to i navzdory mnohým archivním pramenům. Potřeba většího prostoru pro romskou minulost se na Slovensku začala objevovat až po roce 2000, v čase, kdy se začala protlačovat nezbytnost zaplnění bílých míst. Navzdory této potřebě se dějiny Romů pomalu etablovaly do všeobecného povědomí.

v soukromém archivu tazatelky.

²¹ Rozhovor se Zuzanou Kumanovou, dne 29. ledna 2018 v Bratislavě. Přepis rozhovoru uložen v soukromém archivu tazatelky.

²² KUMANOVÁ, Zuzana. Amen o Roma, s. 4.

„My sa snažíme budovať spoločenskú pamäť, teda celospoločenskú pamäť, ale nie je to označenie miest, kde by už predtým existovali nejaké iniciatívy. Lebo v Čechách je tá situácia trošičku iná, ľudia, ktorí prešli tými tábormi (myšleny Lety u Písku a Hodonín u Kunštátu – pozn. autor-ky) mali tendenciu sa tam neskôr stretávať, dokonca aj predtým, než sa to oficiálne symbolicky označilo za pietne miesto. Myslím, že prvý raz to bol Zväz Cigánov-Rómov v šesťdesiatom deviatom roku, kedy sa prvýkrát stretli v Hodoníne. Potom to tam bolo zakázané, takže sa to znovu prerušilo. Avšak toto bola iniciatíva prežívších, ale u nás je to naša iniciatíva. My tých ľudí k tomu vlastne privolávame, že toto sú dôležité miesta vašej pamäte.“²³

Realizace projektu – vznik webového portálu Paramisar

Výzkumný projekt se po dobu jedenácti měsíců (od 1. srpna 2019 do 30. června 2020) zabýval výzkumem romských míst paměti na území bývalého Československa, tedy v České republice a na Slovensku. Projekt se specializoval na projevy českého a slovenského historického vědomí ve vztahu k romským místům paměti. Výzkum se zaměřil na podoby míst paměti, jejich vizualizaci, připomínání si romské historie ve veřejném prostoru.

Prvotně byla paměť zkoumána skrze komemoraci ve veřejném prostoru. Výzkum se zaměřil také na reprodukování a aktualizaci vnímání romských míst paměti, stejně tak jako se specializoval na politickou stránku věci, jelikož místa paměti jsou prostředkem, který vypovídá o postoji společnosti k historii. Místa paměti mohou být velmi přirozeným a platným zdrojem uvažování o kolektivní paměti. Současně reflektují minulost a vypovídají o vztahu společnosti k historii a jsou nositeli symbolických funkcí. Kolektivní paměť poukazuje na důležitost společné paměti při tvorbě identit a zaměřuje se na paměť sdílenou národem.

Celkově bylo zmapováno 15 romských míst paměti, z toho 10 na území Slovenska a 5 na území České republiky. Jedná se o následující města:

- **Banská Bystrice** – v roce 2005 zde byl odhalen památník romského holocaustu v pamětní síni SNP. Památník je osazen vedle židovského kamene, který se vztahuje k holocaustu. V roce 2016 přibyl v pamětní síni také kámen, který připomíná romskou účast během Slovenského národního povstání. Každoročně se u památníku koná pieta.
- **Dubnice nad Váhem** – krátce po skončení války byl v místech masového hrobu, kde Němci postříleli 26 Romů, vztyčen kříž z dělových

²³ Rozhovor s Arne B. Mannem, dne 29. ledna 2018 v Bratislavě. Přepis rozhovoru uložen v soukromém archivu tazatelky.

nábojnic. O místo se však nikdo nestaral a postupně chátralo. Památník romským obětem byl v Dubnici odhalen v únoru 2007. Následně došlo i k exhumaci těl a pietní úpravě hrobů.

- **Dunajská Streda** – v okrese Dunajská Streda bylo v roce 1945 zabitо několik desítek Romů. Tyto oběti připomíná památník, který byl odhalen v roce 2006 na Rybném trhu.
- **Gabolto v Bardějova** – v Gaboltově se každoročně od roku 1992 koná romská pouť. Jedná se о největší svého druhu na Slovensku. Je určena jak pro Romy, tak pro majoritu.
- **Hanušovce nad Topľou** – pamětní tabule na železniční zastávce odkazuje k pracovním táborem na východním Slovensku, které měly své „sídlo“ v Hanušovicích. V těchto pracovních táborech pracovali i Romové.
- **Košice** – koncem roku 2019 vzniklo nové místo paměti také na největším romském sídlišti Luník IX. Velký stometrový nápis *Kto chce s vlkmi žít, musí s vlkmi vyť* má přispět ke společenské debatě о postavení romské menšiny ve společnosti, zároveň také poukazuje na konfliktní vztah mezi majoritou a minoritou.
- **Lutila** – koncem roku 2005 zde došlo k odhalení památníku romským obětem v centru města. V roce 1944 zmizela ze dne na den z Lutily celá romská komunita. Více než 40 Romů bylo zabitо.
- **Nemecká** – součástí kulturní památky Nemecká je od roku 2005 také pamětní kámen romským obětem. Nemecká patří spolu s Kremničkou k místům, kde došlo k nejzrozsáhlejším represím na slovenském území vůči příslušníkům Slovenského národního povstání. V místní vápence také zemřelo 205 rasově pronásledovaných lidí, mezi nimi byli i Romové.
- **Slatina** – v prosinci 2006 se na místním hřbitově konalo pietní shromáždění spojené s odhalením památníku romským obětem. Téměř 60 místních Romů bylo před Vánoci 1944 vyraženo německou armádou.
- **Zvolen** – od dubna 2006 se na židovském hřbitově ve Zvoleně nachází památník romským obětem, který připomíná oběti z Podpolaní. Mezi lety 1944–1945 bylo vyraženo několik desítek Romů z tohoto regionu.

- **Brno** – v roce 1991 vzniklo v Brně Muzeum romské kultury, které vědeckým způsobem uchovává romskou historii nejen na našem území. Taktéž spravuje oba pamětníky v Letech u Písku i v Hodoníně u Kunštátu. Během své existence pořádalo řadu přednášek, exkurzí, výstav apod.
- **Černovice** – v roce 1998 byla na místním hřbitově odhalena pamětní tabule, která připomíná prvních 73 obětí (především dětí) z hodonínské-
ho tábora. Každoročně se na hřbitově koná pietní vzpomínka.
- **Hodonín u Kunštátu** – v Hodoníně fungoval během druhé světové války tzv. cikánský tábor. V roce 1946 byl v blízkosti tábora vztyčen kříž v místě masového hrobu, kde byli pohřbíváni mrtví z tábora. V 70. letech se zde konala pieta, na kterou se od roku 1997 nepřetržitě navazuje.
- **Lety u Písku** – během druhé světové války vznikl v Letech cikánský tábor. Ihned po válce byl vztyčen v místech kříž, který však byl během jedné lesní kalamity vyvrácen. V 70. letech byl v místech postaven vepřín. V roce 1995 byl v Letech vybudován památník. Kauza Lety je v posledních letech bedlivě monitorována denním tiskem.
- **Praha** – od roku 1999 se každoročně v Praze koná největší romský festival Khamoro, který nabízí kromě hudby také přednášky, workshopy či odborné semináře. Festival vytváří platformu na setkávání kultur – vzdělává o romské historii a kultuře.

Bližší informace o jednotlivých místech paměti jsou volně dostupné na webové stránce www.paramisar.eu. Webová stránka představuje výsledky několikaletého orálně-historického výzkumu, který metodologicky vycházel ze soudobých výzkumných konceptů paměťových studií. Webová doména je výsledkem projektu, sumarizuje jeho výsledky a je určena nejširší veřejnosti. Na úvodní stránce je mapa České republiky a Slovenska, na které jsou lokalizována jednotlivá romská místa paměti. Návštěvníci webu si mohou místa rozkliknout a získat bližší informace o geografické poloze místa paměti, jeho historii, stejně tak jsou součástí webové stránky také výpovědi narátorů (iniciátorů míst paměti). Součástí stránky je i fotografický materiál. Webová stránka tak může sloužit jako online průvodce po známé, ale i méně známé romské historii.

Náhled na úvodní stránku webu Paramisar.

Název webu stejně tak jako logo je symbolické. Absence psaných dějin byla u Romů v minulosti nahrazována mluveným slovem. „V každé komunitě žil minimálně jeden paramisar – vypravěč pohádek a příběhů, který vykládal nejen smyšlené příběhy, ale i legendy či příběhy ze života.“²⁴ Výpovědi, které jsou součástí projektové stránky, však nejsou legendy nebo pohádky. Jedná se o reálné příběhy, je to živá historie konkrétních míst paměti, které skrze web zprostředkováváme široké veřejnosti. Pro etnické skupiny, národnostní menšiny či národy, které nedisponují psanými dějinami, je mluvené slovo jedinou formou udržení kolektivní paměti. Ani v čase, kdy již společenské a humanitní vědy pracovaly se vzpomínkovým materiálem, nebylo přípustné zpovídat Romy a brát jejich vzpomínky jako relevantní zdroj poznání. Romská historie je dodnes marginalizována ve vnímání majority. Při mapování romské historie badatelé narážejí na bariéry. „Romská historie jako by dodnes neměla v českých dějinách místo. Velmi povrchní obecné povědomí se vztahuje k událostem úzce spojeným s dějinami majoritního národa, v případě Čechů například období druhé světové války. Základní události a data romských dějin, například zákaz kočování v roce 1959, však pro české dějiny mnohdy neznamení prakticky nic. Při mapování romské historie a kultury se tak metoda oral history stala pro badatele důležitou a nepostradatelnou součástí.“²⁵ Oral history je tradičně vnímána jako velmi vhodný přístup ke zkoumání etnicity, jelikož pomáhá odhalovat příběhy, které se tradují

²⁴ POLÁKOVÁ, Jana. Využití metody oral history při výzkumu romské historie a kultury. In *Dějiny – Teorie – Kritika*, č. 2, 2013, s. 288.

²⁵ POLÁKOVÁ, Jana. Využití metody oral history při výzkumu romské historie a kultury. In *Dějiny – Teorie – Kritika*, č. 2, 2013, s. 288.

v rámci etnických skupin.²⁶ Jako metoda výzkumu byla vybrána právě oral history. Středem pozornosti oral history jakožto metody kvalitativní jsou malé dějiny. Jak uvedl anglický specialista na oral history a univerzitní profesor David King Dunaway: „orální historie nabízí možnost, aby jednotlivci sami promluvili za svou vlastní část dějin“.²⁷ Nespornou výhodou výše zmíněné metody je její orientace na opomíjené (tzv. bezdějinné) vrstvy společnosti. To je v případě etnický kódovaných míst paměti neobyčejně podstatné. Stav rozpracování problematiky míst paměti opomíjí mnohá témata, právě například etnicitu. Proto je nadmíru vhodné doplnit výzkum o jedinečné vzpomínky aktérů.

Logo webu Paramisar.

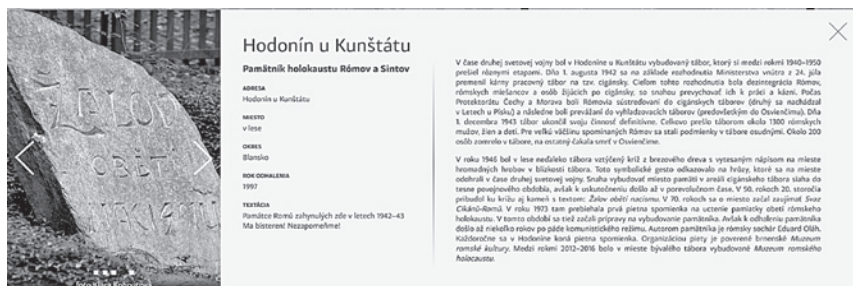
Logo webu představuje romského vypravěče – je to straší pán s bradou, fousy a pootvěřenými ústy, skrze které odevzdává nepsanou paměť. Rovnostranný trojúhelník představuje fousy a bradu našeho vypravěče. Ústa jsou pootvěřená, protože vypráví příběhy a poukazuje tím na místa paměti.

Webová stránka je dostupná ve třech jazykových mutacích – a to slovensky, anglicky a romsky. Všechny tři jazyky jsou pro projekt nesmírně důležité, cílem projektu bylo přinést informace o romských místech paměti mezi nejširší veřejnost.

²⁶ OKIHIRO, Gary. Oral history and the writing of ethnic history. In DUNAWAY, David – BAUM, Willa (ed.). *Oral history: An interdisciplinary anthology*. Plymouth : AltaMira Press, 1996, s. 199.

²⁷ VANĚK, Miroslav. *O orální historii s jejími zakladateli a protagonisty*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2008, s. 44.

Místa paměti zařazená do výzkumu mají dvojí formu. Do první skupiny řadíme místa materiální, tedy památníky, sochy, pamětní tabule, muzea apod. Ve druhé skupině jsou místa paměti, která mají nemateriální formu, tedy symbolickou, kam náleží pietní připomínky, festivaly, poutě atd. Místa paměti mohou být označená, ale nemusí. V případě, že označená nejsou, napomáhají k jejich identifikaci připomínkové (komemorační) akty. Etnicky kódovaná místa paměti nejsou spjata jen s etnickou skupinou či menšinou, ale i s konkrétní událostí či osobností. Zatímco piety představují příležitost pro šíření reprezentací,²⁸ hmotná místa paměti jsou veřejnými reprezentacemi v materializované podobě. Obě formy vzpomínání přispívají k vytváření kulturních reprezentací. Hmotná místa paměti díky své dlouhodobé přítomnosti ve veřejném prostoru pomáhají udržet v paměti jednotlivců určité představy.

Náhled na jednotlivá místa paměti.

Odstranění takového hmotného místa znamená zbavit se objektu, který vyvolává určitou reprezentaci. V důsledku toho pak mohou představy upadnout do zapomnění a vytratit se z paměti lidí. Budování nových materiálních míst paměti pak naopak instaluje nové představy do paměti široké veřejnosti. Tímto způsobem hmotná místa paměti fungují jako nástroje transformace. Naopak symbolická místa paměti jsou epizodickými událostmi, přestože se může jednat o aktivity periodické (například každoroční). Symbolická místa paměti jsou velice bohatá na informace a slouží jako nástroj šíření a uchovávání reprezentací. Hmotná místa paměti naopak nesou relativně méně informací. Ať už se bavíme o materiálních nebo symbolických místech paměti, jejich hlavní poslání je stejné, a to udržet konkrétní historické události či osoby v paměti lidí. Představy o minulosti hrají nezastupitelnou roli ve veřejném prostoru, stejně tak i mezi etnickými skupinami, protože minulost můžeme vnímat za prostředek legitimizace současnosti.

²⁸ Veřejné reprezentace se projevují ve formě slova, nápisů, gest, obrazů či materiálních artefaktů. Slouží jako vstupní impulzy pro jednotlivce, kteří si na jejich základě formují svoje mentální reprezentace.

Závěr

Výzkumný projekt trval 11 měsíců. Během nich byl sesbírán terénní materiál (fotografický, orálně-historický, archivní). Paměť byla zkoumána primárně skrze romská místa paměti, resp. komemoraci ve veřejném prostoru. Dále se projekt zaměřoval na vizualizaci romských míst paměti a jejich připomínání ve veřejném prostoru. Stavebním kamenem výzkumu jsou rozhovory. Celkem bylo uskutečněno 10 rozhovorů s 10 narátory. Na webové stránce prezentujeme i rozhovory, které byly pořizeny dříve na téma romských míst paměti. Rozhovory byly vedeny jak se zástupci obou majorit, tak i s menšinovými příslušníky. Všechny rozhovory byly polostrukturované, tedy regulované, za pomoci předem připravené tematické sady otázek, které svou povahou nejlépe korespondovaly se zadáním projektu.

Hlavním cílem projektu bylo zviditelnění romské paměti, stejně tak jako zaznamenání jedinečných příběhů narátorů, kteří často byli iniciátory míst paměti, či jsou s nimi jinak spjatí. Chtěli jsme využít šanci zmapovat romskou paměť, malé dějiny (tzv. *history from below*)²⁹ a dějiny psané zdola, které se nám mění před očima na základě konkrétních výpovědí. Prostřednictvím osobních vzpomínek narátorů můžeme vidět, že na jednotlivé aspekty, které jsou v přímé souvislosti s romskými místy paměti, existuje mnoho náhledů. Projekt reflektuje důvody a okolnosti vzniku konkrétních romských míst paměti v České republice a na Slovensku.

Použité zdroje/References

BARTLOVÁ, Anežka. Romové a paměť. [Online]

FICERI, Ondrej. Technokratická typológia rómskej rodiny v Košiciach a jej vplyv na výstavbu sídliska Luník IX. In BERNASOVSKÝ, Ivan – MUŠINKA, Alexander. *Prešovské Rominiscencie II. Rómovia – rodina – príbuzenstvo*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2020, s. 40–52.

HES, Milan. *Promluvili o zlu*. Praha : Epoque, 2013.

KAPRALSKI, Slawomir. The genocide of Roma and Sinti. Their political movement from the perspective of social trauma theory. In *S:I.M.O.N – Shoah: intervention, methods, documentation*, roč. 2, č. 1, 2015, s. 39 – 47.

KAPRALSKI, Slawomir. The holocaust in the memory of Roma. From Trauma to imagined community? In STILLMA, Larry – JOHANSON, Graeme. *Constructing*

²⁹ PORTELLI, Alessandro. What makes oral history different. In PERKS, Robert – THOMSON, Alistair. *The oral history reader*. London: Routledge, 1998, s. 64.

and sharing memory. Community informatics, identity and empowerment. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007, s. 1–18.

KUMANOVÁ, Zuzana – MANN, Arne B. – RUSNÁKOVÁ, Jurina (eds.). *Rómska encyklopédia Romano kher.* [Online]

KUMANOVÁ, Zuzana. Amen o Roma. In *Rómské listy*, č. 1, 2015, s. 3–22.

LIPTÁK, Ľubomír. Monuments of political changes and political changes of monuments. In KOLLAR, Miro (ed.). *Scepticism and hope: sixteen contemporary Slovak essays.* Bratislava: Kalligram, 1999.

MOJŽIŠOVÁ, Kristína. *Rómovia 30. rokov po...* Košice : Rozhlas a televízia Slovenska (RTVS), 2020.

OCKNET, Martin. Musíme konečně přijmout Romy jako Evropany, říká polská spisovatelka Ostalowská. [Online]

OKIHIRO, Gary. Oral history and the writing of ethnic history. In DUNAWAY, David – BAUM, Willa (ed.). *Oral history: An interdisciplinary anthology.* Plymouth: AltaMira Press, 1996, s. 199–214.

POLÁKOVÁ, Jana. Využití metody oral history při výzkumu romské historie a kultury. In *Dějiny – Teorie – Kritika*, č. 2, 2013, s. 287–295.

PORTELLI, Alessandro. What makes oral history different. In PERKS, Robert – THOMSON, Alistair. *The oral history reader.* London : Routledge, 1998, s. 63–74.

ŠUTAJ, Štefan. János Esterházy – problém výskumu slovenských a maďarských historikov. In *Človek a spoločnosť*, roč. 15, č. 4, 2012, s. 65–71.

VANĚK, Miroslav. *O orální historii s jejími zakladateli a protagonisty.* Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2008.

Webová stránka *Europian Roma Rights Centre.* [Online]

Webová stránka Paramisar. [Online]

Webová stránka projektu VEGA *Luník IX - dejiny, súčasnosť a perspektívy rómskeho sídliska.* [Online]

O autorce

Mgr. Klara Kohoutová, PhD. se dlouhodobě zabývá etnicky kódovanými místy paměti na území bývalého Československa. V posledních letech se zaměřuje především na romskou menšinu. Je zástupkyní projektu VEGA *Luník IX – dějiny, současnost, budoucnost*, v rámci kterého sbírá orálně historický materiál. V současné době působí jako vědecká pracovnice na Spoločenskovedném ústavu CSPV SAV.

E-mail: kohoutova@saske.sk